

РОЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В ОСОБИСТІСНОМУ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Ця стаття спрямована на вивчення ролі сімейного виховання у загальному психічному й особистісному розвитку дитини. Протягом усього раннього, дошкільного й молодшого шкільного віку головним чинником формування особистості дитини залишаються батьки. Вони можуть або запобігати, або сприяти формуванню відхилень у поведінці дітей. Сімейне ставлення до дитини обумовлює її міжособистісні зв'язки, її положення у соціумі, емоційний стан, моральний розвиток і т.д. Одна з основних передумов здорового щиросердечного розвитку дитини та її формування як особистості складається у тому, щоб вона зростала в емоційному теплі й стабільному оточенні.

Ключові слова: сімейне виховання, особистісний розвиток дитини, емоційний стан.

Постановка проблеми

Вступ. Психологічне вивчення формування й розвитку особистості є неможливим без урахування конкретних умов життєдіяльності людини, того реального життєвого контексту, у якому здійснюється розвиток особистості дитини. Справді наукове розуміння особистості досягається лише тоді, коли вона розглядається не ізольовано, а в цілісності її соціальних зв'язків і міжособистісних комунікацій. Відомо, що формування особистості значною мірою відбувається під впливом сім'ї, цей факт не викликає сумнівів, однак, механізми цього формування ще поки остаточно не з'ясовані. З перших днів життя дитини соціальне середовище постає перед нею як система сімейної взаємодії. Батьки дитини є спочатку єдиними носіями соціальних стосунків і єдиною опосередкованою ланкою, яка пов'язує дитину зі світом. Це - складний вузол людських взаємин, що реалізуються в системі сімейної

взаємодії й спілкування, сім'я, саме в такому значенні, є найважливішим фактором повсякденного існування й розвитку особистості.

Дані наукових досліджень про розвиток особистості дитини в сім'ї (С. А. Белічева, С. Броуді, Р. Ф. Бейлз, Л. Бенджамін, Р. К. Белл, А. Я. Варга, В. І. Гарбузов, А. О. Денисенко, А. І. Захаров, Д. І. Ісаєв, О. Коннер, Є. Є. Маккобі, А. В. Петровський, Б. Ф. Райський, А. Рое, П. Слатер, В. Н. Соколова, А. С. Співаковська, М. Сегельман, Ю. Б. Тарнавський, Г. Т. Хоментausкас, В. Шутц, Е. Г. Ейдемільер, Г. Я. Юзефович та ін.) можуть стати основою для розробки навчальних тренінгових програм для батьків і педагогів, а також для індивідуалізованої системи психокорекційних програм для дітей [6; 7; 9; 15; 18; 19 тощо].

Метою нашої статті є теоретичний аналіз та структурування дослідницьких пояснень впливу сім'ї на розвиток особистості дитини.

Виклад основного матеріалу

У своєму аналізі ми в першу чергу зупинимося на особливостях стосунків типу "батьки-дитина", що мають ключове значення в становленні особистості дитини. У цій рольовій моделі [26], «роль» визначається як система свідомих і несвідомих очікувань партнера. До таких ролей можемо віднести: роль заступника, колишнього, звичайного з дитинства партнера, роль двійника, роль ідеального себе, роль спільника. Неусвідомлена схильність батьків-невротиків пожвавлювати старий травматичний досвід, може призвести до того, що дитина скористається ними як об'єктом для витіснення афективних очікувань, страхів, тобто для вирішення не переробленої емоційної напруги. При цьому батьки можуть почати плутати дитину не тільки з іншим партнером, але й власне з собою. У цьому випадку мова йде про нарцисстичні проєкції.

У дослідницьких поясненнях впливу сім'ї на розвиток особистості дитини можна виділити два загальних напрямки: особливості особистості дитини розглядаються як результат сімейних впливів; доводиться, що дитина сама визначає своє місце в контексті сімейних впливів.

Перший напрямок створює зв'язок між певними впливами й особистісними характеристиками дітей, "об'єктами" впливу. У рамках цієї орієнтації накопичена велика кількість емпіричних досліджень. Значна частина їх стосується зв'язку особливостей ставлення батьків до дитини.

Дослідження психологічного механізму становлення гуманістичної спрямованості дитини в умовах сімейного виховання довело, що емоційний і соціальний розвиток дитини випробовує вплив не тільки взаємин батьки-діти, але й інших факторів: загального морально-психологічного клімату в сім'ї, співвідношення батьківських позицій батька й матері, взаємин дитини з іншими членами сім'ї. Велике значення у цьому процесі набувають особистісні якості батьків, їхні соціальні установки у спілкуванні з іншими людьми поза сім'єю. Ідентифікація дитини з батьками на основі сталого емоційного зв'язку припускає засвоєння дитиною і цих особистісних рис батьків [10].

На формування турботливого ставлення до батьків, ставлення до сім'ї, до будинку як до чогось вартісного тісним образом впливає задоволеність дитини тим становищем, що вона займає у сімейному колективі, увага до неї, до її інтересів, смаків, особливостей характеру, кола спілкування, уміння й бажання бачити в дитині особистість, що потребує уваги, пестоців, турботи [2].

Особистісні очікування пов'язані з такими факторами, як тісний зв'язок емоційних контактів близьких дорослих з дитиною та їх оцінне ставлення до неї [21].

Вплив сім'ї на формування адекватної самооцінки обумовлює ту або іншу поведінку дитини в класному колективі [20].

У другому напрямку наголошується на тому, що у стосунках "батьки - дитина" варто враховувати активну позицію самої дитини. У рамках цієї орієнтації заслуговують на увагу роботи психоаналітичного напрямку, що враховують активність дитини у контексті сімейних стосунків, які використовують для цього термін "ідентифікація", уведений З.Фрейдом.

Явище ідентифікації вивчається в аспекті формування особистості як процес внутрішньої динаміки сил, які спонукають дитину до формування власного "я" за схожістю до батьків, а також, як результат цього процесу [24].

У контексті даної проблематики варто згадати теорію атрибуції Дж. Б. Роттера [28], що займається особистістю і її соціальними характеристиками. Одне з відгалужень цієї теорії приділяє особливу увагу постійній характеристиці суб'єкта так званого "локусу контролю" (Locus of control) з оцінками екстернальності-інтернальності. Автор концепту Дж. Роттер [28], спираючись на теорію соціального навчання, говорить про співвідношення внутрішнього контролю й зовнішнього контролю-підкріплення.

Цікавий підхід цієї теорії до впливу виховання на формування інтернальності-екстернальності особистості. За результатами досліджень чеських учених [25] більше екстернальними є ті діти, батьки яких у процесі виховання ставилися до них як до перешкоди, а більше інтернальними - ті, чий батьки у процесі виховання підтверджували цінність дитини, не позбавляли її самостійності й свободи.

Вирішальне значення спілкування дитини з дорослими для її психічного й особистісного розвитку доведено дослідженнями вітчизняних і закордонних авторів, які вивчали явища госпіталізму, материнської депривації, феномен "дефіциту спілкування", розвиток потреби спілкування у дитини в спеціальних формуючих експериментах, а також порівнювали дітей, що виховуються в сім'ї [3; 16; 17].

У дослідженнях що пов'язані з впливом сімейного виховання на формування особистості дитини, стосункам «батьки - діти» надається провідна роль у забезпеченні психічного здоров'я дітей, розвитку їхніх особистісних якостей, соціальної адаптації в шкільному колективі, засвоєння моральних норм, розвитку емпатії, емоційної чуйності [7; 12; 14].

Ретельно вивчаючи це питання, М. Лорд, Н. Роллінг [27] присвячують свої роботи вивченню розвитку дитини в сім'ї як соціальній системі, що

роздає ролі, які виконуються дітьми; що мають значення як для сім'ї в цілому, так і для розвитку дитини. Авторами виділяються 4 специфічні ролі: «козел відпущення», «мазунчик», «бєбі», «примиритель». Всі ці ролі по-різному виконують свої функції, що допомагають стабілізувати стосунки у сім'ї.

Слід зазначити, що роботи, виконані в рамках даного підходу, висвітлюють загальні проблеми виховання дитини в сім'ї й такі його аспекти, як вплив на формування особистості дитини взаємин між батьками, відносин батьків до дитини, особливостей турботи про дитину, системи вимог до неї [5; 11]. Однак, здебільшого, ці роботи мають описовий характер. Дослідження патопсихологів цікаві в плані пошуку практичного інструментарію для вивчення впливу сім'ї на виникнення у дитини психосоматичних захворювань і психічних розладів та на шляхи лікування цих захворювань [6; 8]. Соціально-психологічні роботи розкривають вплив сімейних стосунків на особистісні характеристики дитини, що виявляються в поведінці й спілкуванні [12; 14; 22].

У психологічних дослідженнях, присвячених вивченню ролі сімейного виховання у загальному психічному й особистісному розвитку дитини, показаний значний вплив сімейного виховання на формування, у першу чергу, особливостей емоційної сфери дітей і афективних проявів у соціальній поведінці. Емоційне ставлення батьків до дитини, особливості контролю, способи пред'явлення моральних норм у спілкуванні з дитиною, організація спільної діяльності з нею, оцінювання вчинків дитини, стиль виховання у цілому виступають чинниками, що визначають психологічні механізми такого впливу. Дослідниками проблем розвитку спілкування дітей з однолітками підкреслюється, що зрозуміти своєрідність спілкування дітей, виявити його якісні особливості й механізми розвитку можна тільки в контексті спілкування з дорослими.

Джерелом зародження у дитини емоційно-позитивних відносин до членів сім'ї є спільна домашня діяльність, що будується на засадах дружньої

взаємодопомоги. Актуалізація стереотипів досвіду спілкування дитини з дорослими й виникнення переживань, які є емоційною підготовкою дитини до нових контактів не тільки з батьками, але й з іншими людьми, здійснюється завдяки особистісним очікуванням дитини. Ставлення до дитини в родині й, у першу чергу, з боку батьків значною мірою визначає міжособистісні зв'язки дитини, її статус у колективі.

На просоціальну поведінку дитини впливає альтруїстична поведінка батьків стосовно своїх дітей та інших людей. Діти з альтруїстичною спрямованістю переймають стиль поведінки батьків, які ставляться з емпатією і співчуттям до нещастя інших. Альтруїзм реальної поведінки на відміну від "вербальної" виховується в актуальних життєвих ситуаціях спілкування, а не тільки під дією слів. Причому максимальний вплив альтруїстичної установки вихователя виявляється у тому випадку, коли між ним і дитиною встановлюються теплі, дружні стосунки. Тепла, любляча атмосфера, загальне благополуччя у родині дозволяють батькам, навіть мимоволі, навчити дитину найбільш адаптивним паттернам поведінки, що проявляється в успішності її спілкування з однолітками й у її соціальній компетентності. Ставлення батьків до дітей, що відрізняється теплотою, розумінням, доброзичливістю, значним об'ємом спілкування, повагою їхньої незалежності й урахуванням думки дітей, сприяє формуванню високого рівня соціалізації, що включає володіння корисними навичками, формуванню високого ступеня незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, дружельюбності й уміння орієнтуватися в соціумі. Здатність дитини до встановлення міцних емоційних зв'язків як із близькими, так і з іншими людьми, а також уміння адекватно виражати свої емоції розвивається в атмосфері щирої батьківської любові, доброти, взаємного розуміння, визнання прав дитини.

Відзначено, що у сім'ях, у яких доброзичливе ставлення до дитини сполучається з турботою про інших членів родини, дитина навчається

враховувати інтереси й потреби близьких людей, вникати в їхній емоційний стан.

У сім'ях делінквентних дітей переважними типами виховання виступають гіперопіка з боку батьків, або повна байдужість батьків до дитини, у тому числі, при жорстокому, агресивному ставленні до неї.

Вказується, що як демократичні, так і авторитарні батьки застосовують виховні прийоми запобігання відхилень у поведінці дітей [4].

Кожний із цих способів виховання, як показали результати проведених досліджень, впливає на емоційний стан дітей. Якщо доброзичливість і делікатність у спілкуванні батьків і дітей створює гарний настрій, доливши енергії, то наказовий стиль викликає у дітей образу, роздратування, зниження загального життєвого тону, подавленість настроїв. Від стилю спілкування залежать і виховні можливості сім'ї. Позитивно окрашені емоційні контакти дитини з батьками полегшують виховний вплив на неї, негативні ж, навпроти, ускладнюють. Стиль спілкування в сім'ї впливає й на моральний розвиток дітей. Спілкування, засноване на повазі й довірі до дітей, сприяє формуванню в них почуття власної гідності, розвиває максимальну самостійність, доброзичливість. Наказовий же стиль формує скритність, озлобленість, жорстокість, низький рівень людської гідності, безініціативність, звичку до сліпої підлеглості.

Варто пам'ятати, що більшість батьків приходять у батьківство не зі знаком якості. Вони підносять дитині разом з любов'ю й самими благими намірами свій характер, з його вадами й кривизнами, своє нещасття й егоїзм, хвороби, купу нерозв'язаних проблем, від побутових до духовних, - все краще й все гірше. Дитина - проявник своїх батьків. І не можна все звести до схеми, що дорослі впливають, творять, а воно "утворюється". Ціль "добре виховати дитину" не можна ставити, дитина повинна зростати такою, яка вона є, щоб стати людиною, вона повинна навчитися бути самостійною, що зовсім заперечують деякі батьки. Вони не помічають небезпечної

однобічності: безперервної вправи сугестивності своєї дитини: ти нічого не вмієш! Ти нічого собою не представляєш! Ти ще дурний! І т.д. і т.п.

Кожен з батьків завжди правий і він починає виконувати свою програму, наказувати, вимагати, домагатися, а також: переконувати, умовляти, нагадувати, звертати увагу, а також: радити, підказувати, висловлювати свої думки, побажання й пропозиції, а також: обіцяти й брати обіцянки, укладати договори й т.д. От і живе дитина не по своїй програмі, це не її, не її моральність, не її характер. А потрібно просто зрозуміти закономірність, з якої зростають багато складностей. Чим сильніше наш виховний тиск, тим менше ми пізнаємо про справжнє життя й внутрішній світ дитини й тим більше ризик упасти в непрохідні взаємні омани.

І сотні разів у день "ні", а потім раптом виявляється, що немає особистості, тому що вона зростала не по своїй програмі. У всьому зневірилася, розчарувалася, забрехалася, пішла по похилій... Все це вона, ручна, така гарна, слухняна дитина.

Негативні ефекти виховання в родині можуть бути наслідком не тільки негативних міжособистісних відносин батьків і дітей, але й ненормального розростання позитивних емоційних контактів між ними. Батьківська любов - це певний тип відносин до дітей, що реалізується у формі позитивного емоційного спілкування.

У відсутності батьківської любові діти самі знаходять собі дорогу на вулицю, де можна усе: голосно кричати, бігати, падати, реготати до упаду, покурити й т.д. Дитина сама обирає собі друзів й насолоджується радістю свободи. Адже таку атмосферу любові й дружби можна створити в будь-якій родині. Доктор Спок намагається довести це у своїй книзі "Дитина і догляд за нею". Він пише: "Дітям найбільше у світі потрібна любов відданих батьків, діти, що стали злочинцями, страждали не від недоліку покарань, а від недоліку любові, кожна дитина - особистість".

Він не за безперечне підпорядкування дітей волі дорослого, а за батьківське тепло, волю дитини, її творчу діяльність. Уже в 50-х роках Спок

застерігає матерів від крайностей у вихованні дітей. "Проявляйте чуйність, урахуйте бажання й волю дитини. Але обережно, не дозволяйте дитині перетворювати вас у рабину. Пам'ятайте, що провідну роль повинні відігравати батьки, батьківський авторитет. Справжній авторитет, а не авторитарність..." Мова йде не про покарання дитини, а про вміння навчити її доброму та справедливому. Потрібно домогтися того, щоб у покаранні, як у методі виховання просто не було необхідності. Спостереження показують, як багато батьків роблять помилки - культивують уседозволеність, потурають капризам, сприяють зародженню у дітей безвільності й безвідповідальності.

У повсякденній свідомості поняття любов дуже складно визначити. Однак дитині не потрібні неземні почуття, їй потрібно щось цілком зрозуміле, конкретне: повсякденне відношення, що дозволяє їй зростати, почувавши себе потрібною і важливою для батьків. І ще дитині надто важливо зростати у відчутті безпеки.

Психолог В. Столін [19] надає таке визначення "Любов як відношення сполучає у собі симпатію, близькість і повагу. Це значить, що подібне відношення не дарунок божий, а набуток й утворення батьків дитини. Як кожне утворення, воно не падає з піднебіння, воно є результат щоденного спілкування й зусиль зрозуміти один одного".

Батьківська любов - двостороннє відношення, і її не можна оцінити з однієї точки зору. Це завжди два учасники - батьки й дитина, яких зв'язують взаєморозуміння, взаємоповага й взаємосимпатія. Батьківська любов припускає не тільки турботу про дітей і увагу до них, але і вимогливість, критичність, робить великий позитивний вплив на формування особистості дитини, допомагає їй зрозуміти цінність власного "Я", усвідомити свої достоїнства й недоліки, сформуванати адекватну самооцінку. Однак у деяких родинях батьківська любов і прив'язаність до дітей надмірно розростаються, витісняючи інші форми взаємин між батьками й дітьми, що знаходить своє вираження в зниженні критичності й вимогливості батьків стосовно дітей.

Одна із провідних цілей всієї психокорекційної роботи з батьками - це змусити їх відмовитися від надмірної опіки й використання імперативних способів впливу стосовно своїх дітей і перейти на більш довірливі, близькі й діалогічні взаємини з ними. Цей перехід припускає створення певних умов і специфічного психологічного клімату взаємин, що сприяють забезпеченню в сімейному вихованні діалогічних контактів, засобам створення яких часто доводиться навчати батьків.

Діагностика батьківської виховної позиції стосовно дитини, під впливом якої формується її особистість, дає можливість проаналізувати ті або інші особистісні якості й форми поведінки дітей. Так М. Хоффман показує, якщо батьки застосовують для запобігання провин погрози, силові принуки, то діти скоріше відчують страх покарання. Якщо ж батьки звертають увагу дитини на наслідки її вчинку для іншого, то у дитини згодом з'являється почуття провини (провину М. Хоффман розглядає як неприємне переживання індивіда, викликане усвідомленням наслідків свого вчинку для іншого).

Таким чином, патогенними для емоційного розвитку дитини є такі типи батьківського ставлення, як емоційне відкидання, гіперопіка, народжувана провиною, і опіка за принципом подвійного зв'язку. Дуже вимогливе ставлення, гіперопіка, відкидання, байдужність негативні для дитячої афективної сфери, і найбільш травматичним з них є відкидання.

Відкидання дитини у ранньому дитинстві, тверда регламентація її поведінки, неправильні установки виховання приводять до формування у нього почуття неповноцінності, нереалістичних уявлень про себе, залежності від оцінок оточуючих, ворожості й підозрливості стосовно навколишнього світу, егоцентризму, нерозвиненості "соціального почуття", а також створюють труднощі у встановленні теплих і довірливих відносин з іншими людьми. А. Захаров вказує, що відкидання й неприйняття дитини з боку батьків сприяє утворенню неврозів [6].

Істотними патогенними факторами виховання є також гіперопіка з боку матері й надлишковий контроль, установка на сувору дисципліну у матері або батька. Материнська гіперопіка багато в чому має реактивний характер, компенсуючи нереалізовану потребу у визнанні й невротично загострений страх самотності. Чим більше виражена тривожність у батьків і страх можливого нещастя з дітьми, тим більше помітна їхня опіка. На відміну від норми, гіперопіка не зменшується, а збільшується з віком дітей, перешкоджаючи розвитку їхньої самостійності й упевненості в собі.

Підвищений контроль і такі його прояви, як надмірна стимуляція, осудження, погрози й фізичні покарання обумовлені як особистісними особливостями батьків, так і відносинами в сім'ї. У матерів підвищений контроль, як правило, тісно пов'язаний з їхнім бажанням панувати й, разом із цим, відображає їхню афективну нестійкість і нервовість. У батьків крайні форми контролю більше, ніж у матерів, залежать від тривожності та невпевненості у собі.

При підвищеному контролі вимоги обох батьків, а особливо - материнські, мають непослідовний і суперечливий характер.

Як опіка, так і контроль властиві, насамперед, інтровертованим батькам і нерідко мають захисно-реактивний характер, оскільки спрямовані на попередження можливого нещастя з дитиною.

Взаємини «сім'я - дитина» аналізуються на різних рівнях і в різних аспектах. Згідно А. Бодалеву, В. Століну в оцінці відповідних психологічних процесів можна виокремити три орієнтації: 1) акцент робиться на міжособистісні аспекти сімейної взаємодії, на характеристики її членів; 2) підкреслюється важливість особистісних змінних (мотивів, потреб, самосвідомості); 3) акцентуються установки на стосунки членів сім'ї між собою [1].

Для того щоб у дитини не з'явилися елементи невротизації, важливим є відсутність конфліктності між батьками. Одна з основних передумов здорового щиросердечного розвитку дитини складається у тому, щоб вона

зростала в емоційному теплі й стабільному оточенні. Для першої умови потрібно, щоб батьки свою дитину любили. Для другого, щоб любили один одного. Про це говорить у своїй роботі «Сім'я очима дитини» Г. Хоментаскас «...без перебільшення можна сказати, що стосунки між чоловіком і дружиною мають величезний вплив на розвиток особистості дитини. І справа тут не тільки в тому, що батьки, що сваряться між собою, не приділяють належну увагу вихованню дітей, у сім'ї немає необхідної дитині теплоти, привітної й безпечної атмосфери, вимоги батьків нелогічні, необосновані, випадкові. Не знаходячи задовільного пояснення конфліктам між батьками, діти іноді сприймають у якості їхньої причини самих себе» [23].

О. Новікова підкреслює наступний важливий аспект значення взаємодії між батьками для формування особистості дитини: у дитинстві некритично засвоюються стереотипи поведінки батьків і потім неусвідомлено переносяться дитиною у дорослості в сімейне життя [13].

Висновки

Отже, окреслюємо три основні підходи до формування особистості дитини в сім'ї:

- 1) підхід, де якості особистості є результатом сімейних впливів;
- 2) підхід, який ґрунтується на тому, що дитина сама визначає своє місце в контексті сімейних стосунків;
- 3) системний підхід, який дозволяє розглядати вплив сім'ї на особистість дитини на трьох рівнях: життєвий, актуальний досвід батьків; родовий досвід сім'ї; соціокультурний досвід людства.

При цьому, кожний із трьох підходів допускає приєднання досвіду самої дитини.

Таким чином, батьківське ставлення, обумовлене як цілісна система різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття й розуміння характеру дитини і її вчинків по суті, є одним з найважливіших чинників

впливу сімейного виховання на формування особистості дитини, а всі описані як позитивні, так і негативні сторони сімейного впливу, стикаючись одна з одною, утворюють певні стилі виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. — М. : Педагогика, 1995. — 326 с.
2. Бородушкина Л. С. Изучение отношения младших школьников к родителям / Л. С. Бородушкина // Педагогический опыт как источник психолого-педагогических знаний в коллективе и личности школьника. — М. , 1986. — С. 19—24.
3. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. ; пер. с англ. В. В. Старовойтова. — М. : Академический Проект, 2004. — 232 с. : табл. — Библиогр. : с. 226 — 235.
4. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра / М. И. Буянов. — М. : Просвещение, 1988. — 207 с.
5. Деусова Т. Е. Использование педагогических ситуаций в формировании морально-политических представлений у младших школьников в семье / Т. Е. Деусова // Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием : сб. науч. трудов / АПН СССР, НИИ общ. Педагогіки ; под ред. И. В. Гребенникова. — М. : НИИ ОП, 1980. — С. 80—82.
6. Захаров А. И. Детские неврозы / А. И. Захаров. — СПб. : Респекс, 1995. — 192 с.
7. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров. — М. : Просвещение, 1993. — 192 с
8. Исаев Д. Е. Половое воспитание детей: медико-психологические аспекты / Д. Е. Исаев, В. Е. Коган. — К. : Медицина, 1988. — 160 с.
9. Ковалев С. В. Психология современной семьи / С. В. Ковалев. — М. : Просвещение, 1988. — 208 с.

10.Ладывир С. А. Влияние семейных взаимоотношений на отзывчивость / С. А. Ладывир. — Киев : Радянська школа, 1987. — 167 с.

11.Маркова Т. А. Влияние семьи и семейного воспитания на формирование личности ребенка-дошкольника / Т. А. Маркова // Основы дошкольной педагогики ; под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой. — М. : Педагогика, 1980. — С. 229—249.

12.Нещерет Т. В. Взаимоотношения в семье и воспитательные возможности родителей / Т. В. Нещерет // Педагогические аспекты социальной психологии. — Минск, 1978. — С. 218—219.

13.Новикова Е. В. О некоторых характеристиках общения между супругами / Е. В. Новикова. // Семья и формирование личности — М. : НИИ ОПП АПН СССР под ред. А. А. Бодалева, 1981. — 51 с.

14.Обозов Н. Н. Влияние личностных характеристик родителей и взаимоотношений между ними на формирование личности ребенка / Н. Н. Обозов, О. Н. Абакумова, Т. М. Трапезникова. // Психология возрастных коллективов. — М., 1978. — С. 128—199.

15.Ольшанский В. Б. Социально-психологический климат в коллективе / В. Б. Ольшанский // Социальная психология. — М. : Прогресс, 1975. — 267 с.

16.Пермякова В. А. Индивидуально-типические особенности обучаемости детей с нарушениями умственного развития : учеб. пособие / В. А. Пермякова, Е. М. Мастюкова. — Иркутск, 1993. — 111 с.

17.Пилиповский В. Я. Критика современных буржуазных теорий формирования личности / В. Я. Пилиповский. — М. : Педагогика, 1985. — 160 с.

18.Спиваковская А. С. Как быть родителями: (О психологии родительской любви) / А. С. Спиваковская. — М. : Педагогика, 1986. — 157 с.

19.Столин В. В. Семья как объект психологической диагностики / В. В. Столин. // Семья и формирование личности. — М. : НИИ ОПП АПН СССР, 1981. — С. 26-38.

20. Татарская Т. С. Формирование адекватной самооценки младших школьников в процессе обучения и межличностного общения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. С. Татарская — Киев, 1988. — 143 с.

21. Тищенко С. П. Влияние оценочных характеристик родителей на формирование эмоций ребенка / С. П. Тищенко // Формирование взаимоотношений в детском саду и семье. — М. : Педагогика, 1987. — С. 8—22.

22. Ушатиков А. И. Семейные конфликты и их влияние на волевое развитие детей : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук. / А. И. Ушатиков. — Л., 1970. — 19 с.

23. Хоментаскас Г. Т. Семья глазами ребенка / Г. Т. Хоментаскас. — М. : Педагогика, 1989.- 96 с.

24. Чеснова И. Г. Межличностные отношения в семье как фактор формирования эмоционально-ценностного самоотношения подростка : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. психол. наук : 19.00.01. «Общая психология» / И. Г. Чеснова — М. : 1987. — 23 с.

25. Kotaskoia J. Socializace a moralni vyvoj ditete / J. Kotaskoia — Praha, : 1987. — 183 s.

26. Richer H. E. Patiens family / H. E. Richer. — Rowchet : Reinbec, 1970. — 271 p.

27. Rolling N. Some roles children play their families / N. Rolling, M. Lord. — N.Y, 1964. — 301 p.

28. Rotter J. B. Generalizet expectancies for internal versus external control of reinforcement / J. B. Rotter. — Psychol. Monogr. — V. 80. — № 1.

Шукалова О. С.

РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ЛИЧНОСТНОМ РАЗВИТИИ РЕБЕНКА

Эта статья направлена на изучение роли семейного воспитания в общем психическом и личностном развитии ребёнка. На протяжении всего раннего, дошкольного и младшего школьного возраста главным фактором

формирования личности ребёнка продолжают оставаться родители. Они могут либо предотвратить, либо способствовать формированию отклонений в поведении детей. Отношение к ребёнку в семье определяет межличностные связи ребенка, его положение в социуме, эмоциональное состояние, нравственное развитие и т.д. Одна из основных предпосылок здорового душевного развития ребенка и формирования его как личности заключается в том, чтобы он рос в эмоциональном тепле и стабильном окружении.

Ключевые слова: семейное воспитание, личностное развитие ребёнка, эмоциональное состояние.

Shukalova O. S.

Kharkov

THE ROLE OF FAMILY EDUCATION IN THE PERSONAL DEVELOPMENT OF A CHILD

This article throws light on the role of family education in general psychological and personal child's development. During all youth, pre-school and early school age the main factor of the child's development is parents. They can help children in their development or prevent development of deviant action. How parents look at their child and this factor usually determine child's position in society, his emotional condition, his human development etc. Some of these factors which can create children as real person are his social surrounding and positive emotional surrounding.

Key words: *family education, personal child's development, emotional condition.*

Відомості про автора: Шукалова Ольга Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, т. 0953172217, E-mail: shukalova.o@mail.ru